

Tartu Ülikool
Filosoofia teaduskond
Ajaloo- ja arheoloogia instituut

Pikne Kama

Karula kihelkonna kujunemine

Proseminar

Juhendajad: Mari Lõhmus ja Riina Rammo

Tartu 2008

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Halduslik jaotus Lõuna-Eestis muinasaja lõpul	6
2. Halduslik jaotus Karula kihelkonna alal muinasaja lõpul	9
3. Keskaegne Karula kihelkond.....	10
3.1. Kihelkonna keskaegsed piirid.....	10
3.2. Kihelkond kirjalikes allikates	12
3.3. Kihelkonnast keeleteaduse andmetel.....	15
3.4. Kihelkond võrdluses naaberkihelkondadega.....	17
3.5. Kihelkonna keskus.....	18
Kokkuvõte.....	20
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	22
Resümee/Resume	23

Sissejuhatus

Olles ise elanud sünnist kuni gümnaasiumisse minekuni Karula kihelkonnas, on see kant mulle väga südamelähedaseks saanud. See on ka üks põhjus, miks ma valisin oma uurimistöö teemaks “Karula kihelkonna kujunemine”. Teine oluline põhjus on see, et arheoloogia on mind juba lapsest peale huvitanud ja kodukanti puudutav arheoloogia on veelgi põnevam. Teemavalikut innustas samuti Kagu-Eesti huvitav positsioon muinasaja lõpul, kuna küsitavaks on muutunud, kas ajalooline Võrumaa kuulus Ugandi koosseisu. Teema aktuaalsust näitab Heiki Valgu projekt “Lõuna-Eesti hilisrauaaeg: keskused ja kommunikatsioon”, mille raames toimusid arvukad väljakaevamised mitmetel Kagu-Eesti linnamägedel.

Eesmärk ja küsimusepüstitus

Minu uurimistöö küsimus ja eesmärk on uurida, 1) millal kujunes Karula kihelkond ehk täpsemalt, kas Karula kihelkond eksisteeris juba muinasajal või tekkis see keskajal seoses kiriku ehitusega Lüllemäele. Loodan, et selgitades Karula kihelkonna kujunemist, tuleb välja ka, 2) milliste teiste haldusüksustega olid kihelkonna alad seotud.

Oma töös käsitlen Karula kihelkonda keskaegsete piiridega, võrreldes seda ka teiste kihelkondadega ja üldise Lõuna-Eesti kontekstiga. Kuna muinasajal on Marge Konsa poolt juba oskuslikult käsitletud (Konsa 2005), siis otsustasin oma töös käsitleda mõnevõrra hilisema perioodi: muinasaja lõppu ja keskaega¹. Loodan, et suudan kogu kihelkonna ala võrdsel tasemel käsitleda, kuid kuna olen elanud Karula kihelkonna idaosas, siis kardan, et paratamatult tunnen ja tean paremini neid paiku, millega olen rohkem kokku puutunud.

Saavutamaks seatud eesmärgi, töotan läbi seda probleemi käsitleva kirjanduse, sobitan selle Karula konteksti ning analüüsin Karula kihelkonda puudutavaid andmeid.

---

¹ Üksikutel juhtudel väljun ma töös etteantud ajalistest piiridest.

Külastasin osasid töös käsitletavaid objekte, saamaks tegelikku ettekujutust antud problemaatikast.

Uurimislugu

Kui veel viisteist aastat tagasi oleksin võinud öelda, et Karula on ajalooliselt halvasti uuritud, siis tänapäeval see enam nii ei ole. Kõige esimese ajaloolise uurimuse Karula kihelkonna kohta kirjutas 1932. aastal Rudolf Kenkman, kes andis arhiiviandmetele tuginedes korraliku ülevaate Karula kihelkonna ajaloost, käsitlemata Karula muinasaega (Kenkman 1932). Hilisemal ajal pole Karula jäänud otseselt kellegi huviorbiiti. Mõningaid siinseid avastusi on tehtud niiöelda möödaminnes.

Ugandi ja Sakala kihelkondlikku jaotust on uurinud Enn Tarvel, kelle artikkel aastast 1968 tundus alguses üsna heatasemeline (Tarvel 1968), kuid põhjusel, mida kirjeldan täpsemalt edaspidi, muutus tema kirjutis minu silmis väheväärtuslikuks.

1996. aastast alates tihenesid arheoloogilised inspeksioonid Karula kihelkonda (Tvauri, Andres; Vindi, Andres; Kiristaja, Arvis 1997), millega seoses muutus pilt Karula muinasajast tundmatuseni. Inspeksioonid päädisid 2005. aastal avaldatud Marge Konsa põhjaliku uurimistööga “Vaade Karula kõrgustikult Lõuna-Eesti muinasajale”, kus ta väga oskuslikult sidus Karula muinasaja andmed üldise Eesti muinasaja ajalooga.

2005. aastal avaldas Helbe Merila-Lattik oma pikaajalise uurimistöö tulemusena kokkuvõtliku raamatu Karula ajaloost “Karm ja Kaunis Karula”. Tema raamat tegeleb siiski rohkem hilisema ajaloo kui muinas- ja keskajaga. Raamat on põhjalik ja laiahaardeline, kuid kahjuks esineb ka faktilisi eksimusi ja mõnikord on kirjapandul tunda tugevat rahvusromantilist varjundit.

Marge Konsa (2005) ja Helbe Merila-Lattiku (2005) uurimistööd ongi minu töös enim kasutamist leidnud allikad, kuid proovisin siiski teemaga seotud kirjandust võimalikult ulatuslikult kasutada. Näiteks osutus ootamatult kasulikuks Valter Langi “Baltimaade pronksi ja rauaaeg” (2007), eriti peatükid, kus ta käsitles Muinas-Eesti haldusjaotust.

Töö struktuur

Oma töö olen jaotanud sobivatesse peatükkidesse, vaadeldes alguses üldist olukorda Kagu-Eestis ja nende andmete valguses seejärel Karulat. Liigun samal ajal ajaliselt edasi, lootes nii lahendada endale püstitatud küsimused.

1. Halduslik jaotus Lõuna-Eestis muinasaja lõpul

Muinasaja lõpul oli Lõuna-Eestis kaks suurt maakonda: Sakala ja Ugandi. Pole aga teada, millistest kihelkondadest need koosnesid. Erinevalt ülejäänud Eestist pole vana Võrumaa alal, mille osa oli ka Karula, teada ühtegi muinasaja lõpu linnust. See taust loob kaks võimalust: 1) Otepää oli tugeva keskvõimuga keskus, mille alla kuulus kogu Kagu-Eesti, sellega koos ka Karula (Konsa 2005); 2) vana Võrumaa alal puudusid haldusüksused ja see polnud Ugandi osa (Kriiska, Tvauri 2002, 215). Vanal Võrumaal on küll teada palju varasemaid linnuseid, aga nende kasutus katkeb 11. sajandil. Andres Tvauri seostab seda slaavlaste ja tšuudide konfliktiga aastal 970 või Vene vürstide ülemvõimuga aastatel 1030-1061 (Kriiska, Tvauri 2002, 215).

Sama arvamust toetab ka Heiki Valk oma peagi ilmuvast uurimusest. Projekti “Lõuna-Eesti hilisrauaaeg: keskused ja kommunikatsioon” raames tehtud arheoloogiliste uuringutega leiti muinasaja jälgi ainult Sangaste linnamäelt. Kuid sealiski avastatud leiud viitasid väga lühiajalisele inimtegevusele. H. Valk põhjendab linnuste puudumist Võrumaal sellega, et ala oli hõredalt asustatud ega suutnud seetõttu linnuseid üleval pidada. (Heiki Valgu suuline info, 20.03.2008)

Isegi Läti Henrik kasutab siinset ala kirjeldades sõna *külake*, mitte sõna *küla* (Kriiska, Tvauri 2002, 215). Ka on Võrumaal vähe teada hilisrauaaja kalmeid, samas kui mujalt Eestist teatakse neid palju (Kriiska, Tvauri 2002, 215). Läti Henriku teistsugust keelekasutust võib põhjendada sellega, et Karulas, nagu mitmel pool mujal Lõuna-Eestis, pole jälgitav üldiste tuumikkülade tekkimine, mis on arvatavasti seletatav maastiku suure liigendusega (Konsa 2005, 23), kus tihti oli kasulik elada ka üksiktaludes.

Kui vana Võrumaa ei kuulunud hilisrauaajal Ugandi koosseisu, siis jääb küsimus, mis piiridega oli Ugandi maakond ja kas tõesti saab Karula alad koos ülejäänud vana Võrumaaga jätta välja Ugandi maakonnast.

Rudolf Kenkman on arvanud, et muinasajal olid Karula ja Sangaste kihelkonnad üks kihelkond, kuuludes Ugandi maakonda (Kenkman 1932, 130, 413). Sellega nõustub E.

Tarvel, kuna see sobib väga hästi tema üldisesse kihelkondade süsteemi (Tarvel 1968, 593).

Teisel arvamusel on A. Tvauri, kes väidab, et ajaloolisel Võrumaal oli muinasaja lõpus omaette Walgatabalve piirkond - Ugandi ja Pihkva vaheline halduslikult ebamäärane ala. Selle tõestuseks toob ta kaks põhjendust: esiteks pole leitud võru keelealalt hilisrauaaegsete külade kultuurkihti ja teiseks, kui Ugandi ristiti juba 1215. aastal, siis osa Kagu-Eestist – nn Walgatabalve piirkond – alles 1220. aastal. (Tvauri 2001, 253-254) Minu arvates jääb küsitavaks, kas alles 1783. aastal Katariina II reformidega seoses moodustatud Võru maakonna piire saab tagasi viia muinasaega, ühildades selle Walgatabalve piirkonnaga.

Muinasaja lõpu Eesti alade haldusjaotuse keerukusse heidab valgust V. Lang, tuues välja, et lisaks maa jaotusele kihelkondadeks ja maakondadeks oli ka teine haldusjaotus, mis eksisteeris esimesega koos. Nimelt leiab ta, et külad moodustasid vakusepiirkonnad, mille põhifunktsiooniks oli maksude ühine tasumine ja ka vakupidude korraldamine maksude sissenõudjale. Vakuse suurus võis olla erinev: Järvemaal oli see näiteks 5-10 küla. Vakused moodustasid ka alati geograafilise terviku, millel on teiste vakustega geograafilised piirid. Vakuste vahelised piirid väljenduvad maaharimiseks mittesobivate või kasutamata olnud aladena, näiteks metsad või sood. Vakused kuulusid ülikutele, ühele ülikule võis kuuluda ka mitu vakust. Vakused moodustasid tihti linnusepiirkondi, mis tähendab, et ülik või ülikud, kellele makse maksti, pidid tihti ka selle eest ülal pidama linnust. Linnus oli ka samas võimu sümbol.

Vakuste piirid ei pruukinud üldse kattuda kihelkonna piiridega, sest nende funktsioon oli teine. See seletab ka, miks mõnes muinaskihelkonnas on mitu hilisrauaaegset linnust, mõnes üks, mis paiknes kihelkonna ühes nurgas, ja mõnes mitte ühtegi. Selle süsteemi võtsid üle ka võõrvallutajad ja mõisate rajamisega järgiti tihti muistseid vakusepiirkondi, mis ei kattunud üldse kihelkondade piiridega. (Lang 2007, 266–277)

Sellest tuleneb küsimus, mis funktsioon jäi muinaskihelkondadele. V. Lang seob kihelkondadega etnilise, keelelise ja kultuurilise ühtekuuluvuse, lisaks ka kohtumõistmise ja kultuslikud ühiskondlikud talitused (2007, 274). Eks näitab ka kirikute (mitte aga mõisate või linnuste) ehitamine kihelkondade keskustesse, et kihelkondadel oli tähtis roll piirkonna usuelus.

Minu arvates võivad ajaloolisel Võrumaal puuduvad hilisrauaaegsed linnused viidata pigem väljakujunemata või hävinud vakuste süsteemile, sellest ei saa välja lugeda kihelkondliku haldusjaotuse puudumist. Kui vakused puudusid, võis see tähendada ka piisava kohaliku ülikonna puudumist, kes oleks saanud kaasa rääkida maakonna juhtimises ja seetõttu ei saanud see ala olla ka täieõiguslik Ugandi maakonna osa.

2. Halduslik jaotus Karula kihelkonna alal muinasaja lõpul

Lüllemäe ümbrust kui kohalikku keskust võib täheldada alates Rebase linnamäe tekkimisest, mille kasutusperioodi dateerib M. Konsa potikildude abil 7.–10. sajandisse (2005, 21). See ei olnud midagi Karulale iseloomulikku, vaid üle terve Eesti kerkib keskmisele rauaajale omaseid linnus-asula süsteeme. Kui suur oli Rebase linnuse haldusala, pole teada, aga kindlasti näitab see ühiskonna kihistumist, sest ainult üks inimrühm sai elada linnuse jalamil ja varjuda sinna ohu korral. Samas tähendas linnusesse varjule minek ka otsust vaenlasele vastu hakata, kasutades selleks juba keerukamat sõjapidamistehnikat. Kindlasti võis linnus olla ka staatuse- ja võimusümbol kohalike elanike üle. M. Konsa on Mähkli asulas 8. sajandil ladestunud söekihi seostanud kohaliku võimuvõitlusega, mille järel on asulakoht ajutiselt maha jäetud (2005, 23). See on täiesti võimalik, võttes arvesse, et Mähkli on väga pikaajaline ja võimas asula.

Vaadeldes asustuse muutusi muinasaja lõpus, olid M. Konsa töö järgi keskmisel rauaajal ja viikingiajal asulakohad lisaks Rebase linnamäele veel Mäekonnus, Karulas, Rautinas, Aheros ja Ala-Aheros. Hilisrauaajal on asulakohad jätkunud Rautinas ja Aheros, uuesti on asustatud Lüllemäe ja Mähkli. Uued asulakohad on teada Jaugamõisas, Kaikal, Ähijärvel, Jaskas ja Londil, võimalik on ka hilisrauaaegse kalme olemasolu Ringistes. (2005, 21-23).

Sellest järeldub, et Karulas ei saa mingit asustuse taandumist viikingiaja lõpul tähendada ja pigem on olukord just vastupidine. Nii ei näi olevat Karulas toimunud üldist vana Võrumaad tabanud asustuse vähenemist 11. sajandil. Seetõttu ei saa Karula kihelkonda käsitleda vana Võrumaa alaga ühtsena.

3. Keskaegne Karula kihelkond

3.1. Kihelkonna keskaegsed piirid

Karula kihelkond on ehk enim tuntud oma kauni looduse poolest. Kihelkonnas asuv Karula kõrgustiku muudab kogu maastiku liigendatuks. Karula kihelkonnas on väiksele alale kokku surutud palju mägesid, järvi ja soid. Valter Langi järgi on kihelkonnad maastikul geograafiliste piiridega alad, mida kõrvalkihelkondadest eraldavad asustuskõlbmatud vööndid (Lang 2007, 274). Karula kihelkond kuulus keskajal Tartu piiskopkonna alla, asudes hiljem vana Võrumaa läänepiiril. Praegusel kihelkonnal on piirid põhjast Sangaste, kirdest Urvaste, idast Rõuge, lõunast Hargla ja läänest Valga linna ümber olnud Luke kihelkonnaga. Keskajal oli olukord teine - Hargla kihelkonna lääneosa oli osa Karula kihelkonnast ja eraldati alles 1694. aastal (Merila-Lattik 2005, 46). Hargla kihelkond moodustati varem Karula kihelkonda alla kuulunud Koikküla, Lannamõtsa ja Taheva ümbruskonnast ning Mõniste-Saru ümbruskonnast, mis oli enne olnud Urvaste kihelkonna lõunapoolne lahustükk (Reimann 2004, 157).

Keskaegsete piiridega Karula kihelkond (aluseks: Reimann 2004).

(Punasega on märgitud ala, millest moodustati 1694. aastal Hargla kihelkond)

Vaadeldes keskaegse Karula kihelkonna looduslikke piire, selgub paljugi huvitavat.

Idast on sellel Rõuge kihelkonna ja endise Urvaste kihelkonna lahustükiga – praeguse Hargla kihelkonna läänepoolse osaga – väga lai geograafiline piir. Selle hulgas on umbes 5 km laiune soine asustamata vöönd, välja arvatud Ähijärve juurest Mõnistesse mineva tee ümbrus, kus asustamata ala väheneb 2 km. Hargla juures pole endine piir Urvastega enam väga tajutav, aga küllap on hilisem ühte kihelkonda kuulumine asustuspilti muutnud.

Lõunast on keskaegse Karula kihelkonna piiriks Koiva jõgi, mis on selgeks geograafiliseks piiriks.

Läänes ei ole geograafiline kihelkonnapiir eriti märgatav, aga küllap on hilisem Kaagjärve mõisakeskus keskaegset asustuspilti suuresti muutnud. Arvatavasti võis Karula

kihelkonna läänepiiri määrata etniline piir lätlastega, sest Kaagjärve juures on teada juba Poola revisjoniga registreeritud lätlaste külad (Merila-Lattik 2005, 54).

Põhjas on kihelkonna piir Urvaste ja Sangastega väga halvasti täheldatav ja ainult kohati võib märgata asustamata vööndit. Eriti ebaloogiline on piir Iigaste juures, kus palju sobivamaks looduslikuks piiriks oleks olnud Väike-Emajõgi, aga tegelik piir läheb üle jõe.

3.2. Kihelkond kirjalikes allikates

Igal juhul oli Karula kihelkond olemas 31. oktoobril 1392, kui paavst Bonifatius IX määras kirjaliku korraldusega uue katoliku preetri Tartu piiskopkonna Carvele kihelkonnakirikusse, põhjuseks seni sellel kohal töötanud Martinus Schaaki surm (Kenkman, 1932). Vaieldamatult oli kihelkond olemas juba varem, kui sinna määrati uus preester.

Karula kihelkonna alad kuni Koivani kuulusid Sangaste mõisasse (Kenkman 1932, 4). R. Kenkmani järgi oli Sangaste Tartu piiskopi lauamõis, kus piiskop viibis suviti; tegemist oli toredaima mõisaga piiskopkonnas (1931, 129). Segaseks jääb ainult Karula kihelkonna idapoolsete alade kuuluvus keskajal, kuna hilisemal ajal alates 19 sajandist, kuulus see ala Vana-Antsla mõisale (Rammo 2003, 9). Enne oli see ala tuntud kui Jaaga mõis, mis tekkis 17. sajandi I poolel ja mille omanikud olid Vana-Antsla mõisnikud (Rammo 2003, 4 ja 11). Kahjuks jääb ala kuuluvus enne seda segaseks. Kuna Vana-Antsla läänistati juba väga varakult (Merila-Lattik 2005, 42), võis see mõis juba keskajal omada Karula kihelkonna idapoolseid alasid. Samas järgib Sangaste mõisa lõunapoolne osa üsna täpselt Karula kihelkonna piire. Sellest lähtuvalt peaksid ka Karula kihelkonna idaalad olema keskajal kuulunud Sangaste mõisa koosseisu.

Enn Tarvel on arvanud, et Urvaste kihelkond on pärast Muistset Vabadusvõitlust loodud kirikukihelkond ning et Urvaste kirik on ehitatud Antsla Uexkülli ja Vaabina Tiesenhauseni ühisel ettevõtmisel ja ühiste kuludega. Kihelkonna saksakeelne paralleelnimi on Anzen, mis viitab ühendusele Antsla mõisaga (Tarvel 1969, 590). Ka oli Urvaste kihelkonnas Uexküllide omandis Saru ja Mõniste ümbrus hilisema Hargla kihelkonna idaosas (Reimann 2004, 157), mis oli kogu ülejäänud kihelkonnast lahus. Sellest võib oletada, et Vana-Antsla mõisas elanud Uexküllid ühildasid oma maad

kihelkonnaga. Võib-olla läänistati Uexküllidele Urvaste ümbrus ainult tingimusel, et nad looksid sinna uue kirikukihelkonna ja seetõttu hakkasid Vana-Antsla mõisnikud oma valdusi pidama üheks Urvaste kihelkonnaga. See kinnitab arvamust, et Karula idaalad olid keskajal Sangaste mõisa koosseisus.

R. Kenkman järgi selgub Läti Henriku Kroonikast, et esimene Tartu piiskop Hermann andis tähtsamatele vasallidele lääniks ühe muistse Eesti kihelkonna (1931, 129). Lisades sellele asjaolule teadmise, et Sangaste ja Karula kihelkonna piirides oli keskajal Sangaste mõis, tegi R. Kenkman loogilise järelduse, et enne Saksa vallutust oli nende näol tegemist ühtse kihelkonnaga.

Selline võiks välja näha Karula-Sangaste ühiskihelkond (aluseks: Reimann 2004).

Läti Henriku Kroonikast ise sama kohta üles otsides selgus, et täpne Läti Henriku tekst on tõlkes selline:

“Piiskop Hermann aga läks omadega ära Ugandisse ja hakkas ehitama Otepää linnust ja paigutas sellesse suursuguseid mehi ja aulikke rüütleid, nimelt Engelberti, oma õemehe Thisenhusenist ja Theoderici, oma venna, ja Helmoldi Lüneburgist, aruka ja suursuguse mehe, ja Johannese Dolenist, annetades igäühele neist kihelkonna, see tähendab ühe kylegunda, lääniks.” (HCL, XXVIII, 253)

Tõlkija on sõna *provinciam* tõlkinud kihelkonnaks, aga V. Langi järgi kasutas kroonik seda mõistet nii kihelkonna, maakonna kui linnusepiirkonna puhul (2007, 274). Küllap sellepärast ongi kroonikasse lisatud lause: “see tähendab ühe kylegunda”. V. Lang viitab Evald Tõnissonile, kes on tõlkinud *kylegunda* külakonnaks, mis moodustasid linnusepiirkondi, maakonnad aga on külakondade, mitte kihelkondade liidud (2007, 271). Kuigi V. Lang ei seo nimetust kylegunda ehk külakonda oma haldusüksuse liigitusega, näib mulle kõige loogilisem, et külakond võis olla vakuse muinasaegne nimetus, mis hiljem hääbus. Ehk seletaks see ka seda, miks Henrik ei maini kroonikas sellist haldusüksust nagu “vakus”.

Kroonika selle tekstiosa üle on arutlenud E. Tarvel ja sidunud läänimehed kihelkondadega: Dolenid said Rannu kihelkonna, Tiesenhausenid nähtavasti Puhja kihelkonna, oma vennale Buxhöwdenile andis piiskop Otepää kihelkonna. Helmold von Luneborchile läänistas Hermann E. Tarvel arvates Karula-Sangaste kihelkonna. E. Tarvel ei toonud küll oma viimasele väitele ühtegi tõestust, kuid tõi välja, et sellisel juhul oleks kõik Ordu valdustega piirnevad maad olnud läänistatud. (Tarvel 1968, 591–593)

Ainuke ja väga suur probleem E. Tarveli liigituse juures on see, et ta arvas, et piiskop Hermann läänistas kihelkondi. Ta toob küll oma artiklis välja sama lõigu tõlke nagu minagi eespool, jättes sellest lõigust aga välja kõrvallause “see tähendab ühe kylegunda”. Paratamatult jääb mulje, et kuna see lause ei sobinud kokku tema teooriaga ega artikli eesmärgiga teha kindlaks Sakala ja Ugandi kihelkondlik jaotumus, siis ta lihtsalt jättis selle lause välja. Artikli lõpus on ta isegi avanud erinevate Läti Henriku kroonikas toodud sõnade tähendust ning nendib, et eesti keeles käibisid paralleelselt mõisted *kihelkond* ja *külakond*. Ta peab isegi võimalikuks, et kihelkonnal ja külakonnal võis olla mingi põhimõtteline asustusajalooline või muu vahe. (Tarvel 1969, 294–595)

Ainuke, mida mina julgen öelda Henriku teksti põhjal, on see, et lisaks kihelkondadele oli Ugandi maakonnas kindlalt välja kujunenud vakuste süsteem. See on ka iseenesest väga

loogiline, kuna Otepää linnusel pidi olema ka vakustest koosnev linnusepiirkond. Veel võib minu arvates järeldada, et Hermann jagas Otepääl kui Ugandi maakonna keskuses, välja neid vakuseid ehk külakondi, mis kuulusid Otepää linnusepiirkonda. Kui nende läänistatud vakuste seas olid Karula või Sangaste alad, siis võiks arvata, et kihelkond, mille vakused kuulusid maakonna keskse linnuse alla, kuulus ise ka sellesse maakonda. Kahjuks aga ei saa mainitud teksti põhjal järeldada, kas Hermann läänistas Sangaste-Karula ühiskihelkonnas maad.

3.3. Kihelkonnast keeleteaduse andmetel

Siiski tuli E. Tarveli artiklist välja huvitav aspekt, mida ma enne vaadelnud polnud – nimelt mainis ta, et Sangaste ja Karula murrakud on sarnased, viidates Arnold Kase teosele “Eesti murrete kujunemisest ja rühmitamisest” (1968, 593). Uurides seda teemat lähemalt, selgus nii mõndagi huvipakkuvat.

Esiteks ei püsi keel kindlasti ajas ühesugusena, kuid muutused selles on aeglased, andes meile aimu nii põhjustest, mis muutuste taga võisid olla, kui ka algsest olukorrast. Et uurida, kas keel on sobiv vahend järelduste tegemiseks kihelkondlike muutuste kohta, võtame näiteks Hargla kihelkonna, mille kohta teame, et see moodustus alles 1694. aastal (Reimann 2004, 147).

Hargla lääneosa murrak on väga sarnane Karula kihelkonna lõunapoolse osa murrakuga. Rõuge lääneosa murrak on olnud väga sarnane Mõniste ümbruse keelega. Karula ja Rõuge murrakud aga erinevad üksteisest rohkem (Nigol 1994, 10). Suuri erinevusi Hargla ida- ja lääneosa murrakute vahel on pannud tähele ka teised autorid, näiteks Hella Keem ja Inge Käsi, kes kirjutavad selgesõnaliselt: "Läänepoolsed jooned seovad Harglat eriti Karula murrakuga, idapoolsed – Võru murde idarühmaga (2002, 18)". Sellest näitest selgub, et keel annab meile aimu kihelkondlikust ühtekuuluvusest. Seda isegi juhul, kui olukord on vahepeal muutunud.

Karula ja Sangaste murrete puhul on keele olukord keerulisem, kuna Karula ja Sangaste vahele on tõmmatud Võru ja Tartu murde piir. Kuid kas selle piiri tõmbamisel on arvestatud tegelikku keelelist olukorda või on keelepiir lihtsalt võrdsustatud ajaloolise Võrumaa piiriga? H. Keem ja I. Käsi iseloomustavad Karula murrakut nii: "Karula

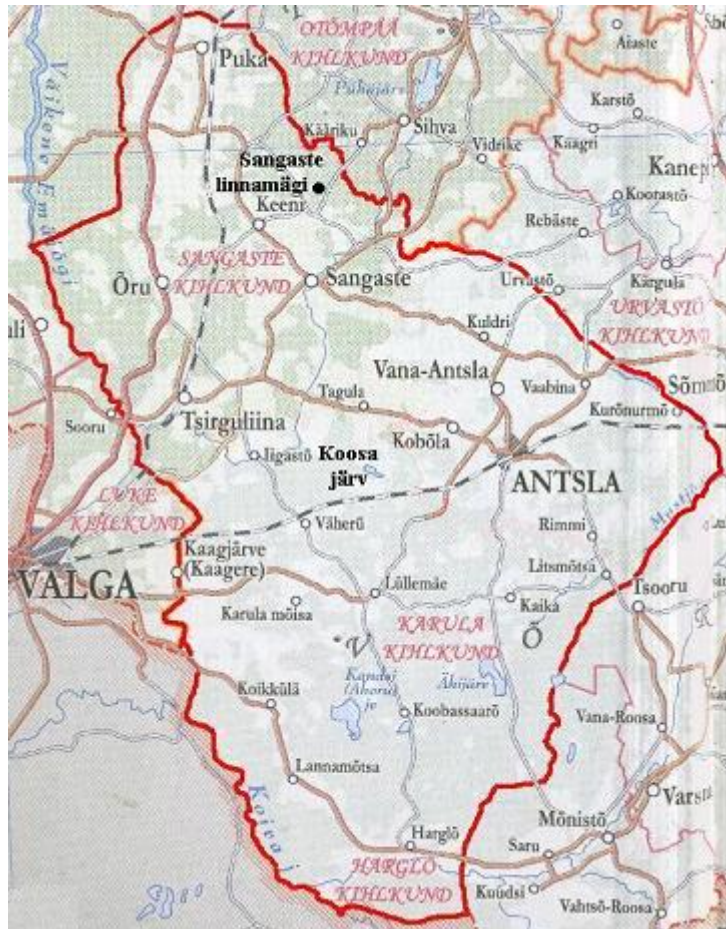
murrakul on ühisjooni Lõuna-Eesti läänepoolse alaga Sangaste murraku ja Hargla lääneosaga (Koikküla, osalt Taheva)" (2002, 16).

Kui aga H. Keem iseloomustab Sangaste kihelkonda, siis ei loe ta sealset murrakut üldse täiel määral Tartu murraku hulka kuuluvaks. Eeskätt toob ta välja Sangaste murraku mitmekesisuse. Kuigatse ja Keeni valla kõnepruugi saab kõhklematult lugeda Tartu murde hulka kuuluvaks, neile suhteliselt lähedased on Laatre ja Tõlliste. Eelpool nimetatuid eristub järsult Sangaste valla kõnepruuk, mille puhul arvab H. Keem isegi, et see on tekkinud Võru murde baasil. Ta seob keelelist kirevust Sangastes sõdade ja katkudega, mille tagajärjel maa on tühjaks jäänud ja taas asustatud võõra rahvaga kaugemalt. (Keem 1970, 30)

Keeleuuringutega tuli välja veel üks aspekt. Urvaste murde kirjelduses selgub, et kihelkond pole keeleliselt eriti ühtne. Eriti huvipakkuv käesoleva töö seisukohast on Urvaste edelaosa, kus Vana- ja Vaste-Antslas vahelduvad Karula-Sangaste erijooned Urvaste omadega (Keem & Käsi 2002, 17). Ka Sangaste kihelkonna Sangaste valla osas on toodud ära sarnasus Urvaste kihelkonnaga (Keem 1970, 30).

Loomulikult võib seda meetodit kritiseerida, öeldes, et iga kihelkonna keeles on sarnaseid jooni naaberkihelkondadega. Samas pole näiteks Karula ja Rõuge kihelkonna keelte kirjelduses täheldatud sarnaseid jooni, kuigi nad omavad ühist piiri. Käesoleva töö autori hinnangul saab eeltoodu põhjal oletada, et Karulas, Sangastes ja Urvaste edelaosas võidi muinasaja lõpul rääkida enam-vähem ühtset keelt alal, mis moodustas ka ühtse kihelkonna. Kaardi järgi näib Karula ja Urvaste piir Litsmetsas olevat üsna vägivaldselt tõmmatud. Lisaks ei paista muinaskihelkond, kus on ainult Karula ja Sangaste alad, moodustavat ühtset tervikut. Kui lisada osa Urvaste kihelkonnast, siis muutub üldpilt palju "ilusamaks". See on ka loogiline - kui Urvaste kihelkond moodustati alles keskajal, siis ei pidanudki see muinasajal halduslik tervik olema. Muistse kihelkonna piiriks Urvaste kihelkonnas sobib väga hästi Urvaste ürgorg, mis on ka väga selge looduslik piir.

Selline võis välja näha muinasaegne kihelkond (aluseks: Reimann 2004)

3.4. Kihelkond võrdluses naaberkihelkondadega

Üks võimalus, kuidas saada aimu, kas keskaegsete piiridega Karula kihelkond võis olla sama suur muinasajal, võiks olla kihelkonna suuruse võrdlus teiste muinaskihelkondadega. Loomulikult ei olnud muinasajal kihelkonnad ühesuurused, kuid vaadates Muinas-Eesti kihelkondade kaarti (Adamson 2003, 10), näib, et nii väiksed kihelkonnad nagu keskaegne Karula olid muinasajal levinud ainult Saaremaal ja Lääne-Eestis. Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Eestis on levinud suuremad kihelkonnad.

Kuna ma ei leidnud kirjandusest muinasaja kihelkonna keskmist suurust, on see käesoleva töö tarbeks eraldi välja arvatatud. Hilisrauaajal on Muinas-Eesti kihelkondade arvuks oletatud 45 (Adamson 2003, 9) ja Eesti maismaa pindala on 45 215 km². Jagades maismaa pindala kihelkondade arvuga, saame ühe kihelkonna suuruseks umbes 1 000 km². Tegelikult on see arv väiksem, kuna jätsin arvestamata maatõusu, aga ligikaudseks

orientiiriks sobib see arv küll. Karula kihelkonna praegune pindala on 300 km² (Reimann 2004, 117). Keskaegne kihelkond oli suurem, kuna see hõlmas ka umbes pool Hargla kihelkonnast. Liites pool Hargla kihelkonna pindalast, saame 475 km². See näitab küll selgelt, et muinasajal oleks pidanud kihelkonna ala olema kaks korda suurem. Kahjuks pole mul Sangaste kihelkonna kohta täpset pindala, kuid visuaalsel vaatlusel võiks selle suurus olla 325 km². Liites kokku keskaegse Karula kihelkonna ja Sangaste ala, tuleb ühiseks pindalaks 800 km². Liites sellele veel osa Urvaste kihelkonnast (visuaalsel hinnangul on 250 km²), saame kogu muinasaegse kihelkonna suuruseks 1050, mis on täiesti sobiv suurus muinasaegsele kihelkonnale.

3.5. Kihelkonna keskus

Keskaegse Karula kihelkonna keskus oli Lüllemäel, mis küll algselt kandis kihelkonnaga sama nime Karula. 20. sajandil hakati asulat kutsuma mäe nimega, et mitte segamini ajada seda Karula mõisaga. (Reimann 2004, 136)

Karula kirik ja Lüllemäe asula paiknevad kõrgel mäel, kust avaneb laiahaardeline vaade lõunapoolsetele aladele. Arvatavasti ehitati Karula kirik muistsele pühakohale, mis oli üsna tavaline², et saavutada usuline üleolek kohaliku elanikkonna üle ja siduda uut usku vanaga. Küsimus on ainult selles, kas oli tegemist väikse pühakohaga või piirkondliku tähtsusega usulise keskusega, mis võiks ka vihjata muinasaegsele kihelkonnakeskusele.

Praeguse varemets kiriku ehitusajaks on kunstiajaloolane Kaur Altoa hinnanud 15. saj II poole, võrreldes seda teiste sakraalehitistega (Altoa 1999, 126). Järelikult oli seal enne seda olemas ka sakraalehtis, mida mainiti 1392. a, kui Carvele kihelkonnakirikusse saadeti uus kirikuõpetaja.

Kui kiriku seinas asetsevad kiviraiendid (kiviaegses stiilis linnupeadega paarike, ristid ja kiriku nurgas olev raiend, kus on ringi sees punkt (Jonuks, Tõnno; Konsa, Marge 2008)) oleksid pärit muinasajast, siis võiks arvata, et tegemist oli tähtsa pühakohaga ka muinasajal. Kahjuks on kiviraiendite tegemise aeg teadmata ning ristide ja linnupeadega

---

² Tõenäoliselt ehitati kabel kui *püha koda* paika, mis juba varem rahva seas austust pälvis (Rommel 1997, 85).

paari puhul on tõenäoline, et need tehti keskajal või hiljemgi (Jonuks, Tõnno; Konsa, Marge 2008).

Kahjuks ei anna ka pühakohtade arheoloogiline uurimine erilisi tulemusi, kuna tegemist on tavaliselt suure pindala ja väikese kasutusintensiivsusega maa-alaga, mille puhul kultuurkihi tekke võimalused on väiksed. Pealegi ei säili maa peale jäetud orgaanilised materjalid – võimalikud ohvriannid – õhu käes kaua. (Valk 2007, 143)

Seega on raske tõestada, et muistse kihelkonna keskus oleks olnud Karula kiriku ümbrus. Veel vähem tõenäolisem on see Sangaste ja eriti Urvaste kiriku ümbruse puhul, sest need asuvad muinasaegse kihelkonna keskpunktist kaugemal ega ole seetõttu rahva kogunemispaiigaks sobivad. Geograafiliselt oleks kõige sobivamaks kihelkonnakeskuseks Koosa järve ümbrus Iigaste ja Antsla vahel, kuid arheoloogiline tõestus sealsest muinasaegsest asustusest puudub. Võib-olla muudavad tulevased arheoloogilised inspeksioonid seda pilti.

Kindlasti ei sobi muistse kihelkonna keskuseks ka Sangaste linnamägi, sest inimtegevuse jäljed on seal väga lühiajalised (Heiki Valgu suuline info, 20.03.2008) ja pealegi ei sobi linnuse paiknemine muinasaja kihelkonna piiri lähedal kihelkonnakeskuse rolliga. Pigem näib olevat tähtis Otepää lähedus, mis võib tähendada, et linnus võidi ehitada ka konkureerivaks kantsiks, mille lühiajalise tegevuse lõpetas muistne vabadusvõitlus või hoopis Otepää võimuakt.

Kokkuvõte

Arvatavasti ei ole võimalik leida täpset tõestust ega andmeid Karula kihelkonna paiknemise või suuruse kohta muinasajal. On küll teada, et Karula kihelkonna alla kuulus keskajal ka pool Hargla kihelkonnast, kuid muude kihelkonnapiiride kohta meil otseseid kirjalikke andmeid ei ole. Kuid analüüsid esinevaid aspekte, võime saada kõige tõenäolisemad muinasaegse kihelkonna piirid.

Esiteks näitab pindala võrdlus, et keskmisest muinasaja kihelkonnast oli Karula kihelkond keskajal kaks korda väiksem. See annab vihje, et ehk võis muistne kihelkond keskajal olla jaotatud kaheks eraldi kihelkonnaks, millest üks oli Karula.

Keskaja kihelkonna looduslikke piire uurides selgub, et need on väga märgatavad kihelkonna ida- ja lõunapiiril. Lääne pool on olnud lätlaste asustusala, mistõttu sealseks kihelkonna piiriks võis olla hoopis etniline piir. Põhjas Sangaste kihelkonnaga looduslik piir puudub või on see halvasti täheldatav. Sellest järeldub, et see piir on tõenäoliselt tekkinud keskajal.

Keeleanalüüs toetab arvamust, et Karulas ja Sangaste kihelkonnas võidi muinasajal rääkida ühist keelt, mis on üheks kihelkonna tunnuseks. Arvatavasti kõneldi sama keelt ka Urvaste kihelkonna edelaosas. Lisades keeleuuringutele kaardianalüüsi, võib täheldada, et üksnes Karula ja Sangaste kihelkonna alad ei näi moodustavat tervikut, kuid lisades sinna osa Urvaste kihelkonnast, muutub ala tervikuks.

Lisaks kihelkondlikule ja maakondlikule jaotumisele olid muistses Eestis ka vakused ja linnusepiirkonnad. Selle valguses näib, et Otepääl toimunud Läti Henriku kroonikas kirjeldatud maade läänistamise puhul jagati muistseid vakuseid mitte kihelkondi, nagu mõned eelnevad uurijad on arvanud. Eriti kuna Läti Henrik kasutab terminit kylegunda, mis minu arvates võiks olla Muinas-Eesti vakuse vaste. Sellest järeldub, et Ugandi maakonnas oli vakustesüsteem välja kujunenud.

Viimasel ajal on palju kõneainet pakkunud Ugandi maakonna piirid. On toodud välja, et vana Võrumaa ei kuulunud Ugandi koosseisu. Seda väidetakse põhjusel, et ajaloolisel

Võrumaal pole teada hilisrauaaegseid linnuseid ja asustus vähenes seal pärast 11. sajandit. Karula asustuspilti vaadeldes näeme, et siin on olukord pigem vastupidine. Asustus tiheneb kuni muinasaja lõpuni. Sellest järeldub, et Karula kihelkonna alad kuulusid Ugandi koosseisu. Pealegi pole keegi kunagi pannud kahtluse alla Sangaste kihelkonna kuulumist Ugandisse - ja kui nad moodustasid muinasajal ühtse kihelkonna, siis võib arvata, et kihelkond kui halduslik üksus kuulus tervikuna ühe maakonna koosseisu.

Muistseid vakuse piire on raskem määratleda. Kuna Sangaste piiskopi mõis markeerib üsna täpselt Sangaste ja Karula ühiskihelkonna piire, siis võis muistne vakus olla ka enam-vähem samades piirides. Karula ja Sangaste alad võisid olla ka eraldi vakused, mis hiljem oli aluseks nende kaheks kihelkonnaks eraldamisel. Arvatavasti oli eraldi vakuseks Urvaste kihelkonna edelaosa, millesse võis kuuluda ka Karula kihelkonna idaala, mis hiljem kuulus Vana-Antsla mõisa alla.

Kui püüda oletada, kuidas muistne kihelkond jagunes väiksemateks kihelkondadeks, siis esiteks võidi ehitada Karula ja Sangaste kirikud. Selle järgi, kummasse kirikusse rahval lähem käia oli, tekkis Karula ja Sangaste kihelkonna piir. Urvaste kihelkonna moodustamine võidi anda Vana-Antsla mõisa läänistajale, kes rajas ka Urvaste kihelkonna kiriku. Ja nii võeti muinaskihelkonnast veel osa Urvaste kihelkonna alla.

Tulevikus võiks seda muistset kihelkonda lähemalt uurida. Näiteks on teadmata, kus asus muiste kihelkonna keskus. Geograafiliselt võis see paikneda kusagil Iigaste ja Antsla vahel, näiteks Koosa järve ääres, aga arheoloogiline tõestus sellele veel puudub. Ka ei ole teada muiste kihelkonna nimi. Loomulikult ei jõudnud ma kõiki kihelkonna piire üksikasjalikult läbi töötada ja selle koha pealt võiks veel tulla palju täpsustusi (ka arheoloogilise materjali lisandumine). Palju uusi teadmisi annaks juurde teiste Lõuna-Eesti kihelkondade samalaadne analüüs ja võrdlus Karulaga. See võimaldaks vaadata, kas muistsete kihelkondade piirid kattuvad omavahel. Kuid olen kindel, et uurimustöös saadud teadmised üksi annavad palju juurde. Kindlasti annaks selle teadmise valguses paremini uurida muistset Ugandit ja selle struktuuri ning eriti huvitav oleks, kui keegi uuriks välja Ugandi maakonna ulatuse kagu poole. Loodan, et sellesuunaline uurimistöö jätkub ka tulevikus.

Kasutatud allikad ja kirjandus

- Adamson, Andres; Mägi, Maarika** jt. Eesti aastal 1200. Tallinn 2003.
- Altoa, Kaur.** Karula Maarja kirik. Eesti arhitektuur, 4. Tallinn: Valgus, 126–127, 1999.
- Jonuks, Tõnno; Konsa, Marge.** Valgamaa Karula kiriku kiviraiendid. (Kasutatud autori käsikirja, uurimustöö ilmumas 2008).
- Keem, Hella; Käsi, Inge.** Võru murde tekstid. Tallinn: Eesti keele instituut, 2002.
- Kenkman, Rudolf.** Karula kihelkonna ajalugu. Tartu: EKS, 1932.
- Kenkman, Rudolf.** Valgamaa ajalugu. Tartu 1931.
- Konsa, Marge.** Vaade Karula kõrgustikult Lõuna-Eesti muinasajale. – Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat IV. Tartu, 11-29, 2005.
- Kriiska, Aivar; Tvauri, Andres.** Eesti muinasaeg. Tallinn: Avita, 2002.
- Lang, Valter.** Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2007.
- Läti, Henrik.** Henriku Liivimaa kroonika. Tõlkinud Enn Tarvel. Tallinn 1982.
- Merila-Lattik, Helbe.** Karm ja Kaunis Karula. – Elust, olust ja inimestest muinasajast tänapäevani. Tartu: Eesti Folkloori Instituut, 2005.
- Nigol, Salme.** Hargla murraku konsonantism. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti keele instituut, 1994.
- Rammo, Mariann.** Jauga mõis (Jacobshof).Uurimistöö aruanne Karula Rahvuspargile ja Karula Hoiu Ühingule. Tartu 2003.
- Reimann, Nele.** Võromaa kodolugu. Võru: Võro Instituut, 2004.
- Rommel, Mari-Ann.** "Püha" mõistest kohalugude kaudu. Rmt-s: Hiiemäe, M., Oras, J. (Toim), Maa ja ilm. Pro Folkloristica V. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 75–91, 1997.
- Tarvel, Enn.** Sakala ja Ugandi kihelkonnad. – Keel ja Kirjandus 9, 543-550 ja Keel ja Kirjandus 10, 586-596, 1968.
- Tvauri, Andres.** Muinas-Tartu. Muinasaja teadus, 10. Tartu-Tallinn 2001.
- Tvauri, Andres, Vindi, Andres; Kiristaja, Arvis.** 1996. aasta arheoloogilised inspeksioonid. – Arheoloogilised välitööd Eestis 1996. Stilus 7. Tallinn, 144–160, 1997.
- Valk, Heiki; Kaasik, Ahto** jt. Looduslikud pühapaigad. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused 36. Tartu 2007.

Resümee/Resume

Formation of Karula parish

The aim of the current thesis was to investigate how and when Karula parish was formed. I also hope to reveal, which other administrative units were connected to this area. Mainly I used Marge Kõnsa's article "Vaade Karula kõrgustikult Lõuna-Eesti muinasajale" (2005) and Helbe Merila-Lattiku's book "Karm ja kaunis Karula" (2005).

Lately there has been a lot of discussion, whether old Võrumaa area was part of Ugandi county. Old forts from Late Iron Age have not been found in old Võrumaa area, at the same time it is mentioned that the number of settlements increased after 11. century. To investigate whether Karula already existed in prehistoric time, I looked at different aspects. It is known that in the Middle Time half of northern Hargla parish was in Karula parish, but other changes of the borders have not been mentioned in written text.

First I compared the Middle Time Karula area with medium Late Iron Age parish area and discovered that Karula area was two times smaller than medium Late Iron Age parish. It gave me the idea that maybe in Late Iron Age there was one big parish that spliced into two different parishes.

Then I looked closer at Karula natural borders, because natural borders exist between different parishes. I found out that in the east and south natural borders were clearly there, but in the west and north, the borders were not very clear. Latvians have been living in the western border, but the northern border with Sangaste parish formed probably later. Language comparison confirmed that theory. Language comparison showed also that in west part of Urvaste parish people probably spoke the same language than in Karula and Sangaste parishes. If we look at the map, we can see that these areas form one quite intact area that also matches medium Late Iron Age parish area.

In Läti Henrik's chronicle it is mentioned that land was given away by bishop Hermann. Closer exploration of the text showed that he probably meant the "*vakus*" - old

economical and administrative unit, not parish like some researched have thought before. Läti Henrik uses the term *kylegund*, what in my opinion is the prehistorical Estonian language term for *vakus*.

Karula was a part of a prehistorical parish that was probably in Ugandi country because in Karula settlement numbers increase after 11. century. Also Otepää, the power centre, is not far. Nobody has published opinions that Sangaste area was not in Ugandi, therefore a bigger parish to which Sangaste belonged could also belong in Ugandi. In Ugandi there was also *vakus*-system. If this prehistoric parish involved Karula area, there could have been three different *vakus*'es.

This hypothetical prehistorical parish needs further investigation, because we do not know yet the centre of this area or what was its name. Every parish in South-Estonia should also be investigated thoroughly, to see the whole picture. I hope that this research continues in the future.